

Forrást kutat, nem vért itat*

Deák István kényelmetlen munkája szembemegy a második világháború általában elfogadott elbeszélésével. Az 1945 után kialakult konszenzusos képzetek kényelmességük miatt minden egykori hadviselő félnek megfeleltek. Eszerint alapvetően „demokratikus” hatalmak harcoltak „fasiszta” hatalmak ellen, és ezen belül a hatvanas évekre kialakult egy külön „felmentő” elbeszélés, amely szerint a német nép maga is a nácik „fogságába” került, nem a nép, hanem a náci vezetés viseli a felelősséget a bűnökért.¹ A világháborús emlékezetben privilegizált helyzetbe kerültek a lengyelek, akiket – és elsősorban saját magukat – teljes egészében áldozatnak állíthattak be. Azonban az 1990-es évek közepétől számtalan olyan munka jelent meg, például Christopher Browning elhíresült monográfiája a „hétköznapi” németek, az átlagpolgárok holokausztban vállalt szerepéről (vagyis hogy nem lehet a népiertást a „véresszájú” SS-katonákra kenni),² vagy Jan T. Gross jedwabnei vérengzésről (amikor is nem a németek, hanem a lengyelek irtották ki a saját telepü-

* DEÁK István: *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Ford.: BÁNKI Vera. Argumentum, Budapest, 2015.

¹ Vö. MARY FULBROOK: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Ford.: VALLÓ Zsófia. Helikon, Budapest, 2001; BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest, 1995. 55–113.

² CHRISTOPHER BROWNING: *Reserve Police Battalion and the Final Solution in Poland*. HarperCollins, New York, 1992.

léseik zsidó lakosságát) publikált munkája,³ amelyek kikezdték a konszenzust. Az Egyesült Államokban élő, évtizedeken át a Columbia Egyetemen tanító, 1967 és 1978 között az egyetem Kelet-Közép-Európai Intézetét igazgató, idén kilencvenéves Deák István könyve is ebbe a sorba illeszkedik, de a legkevesbé sem egy történettudományos divat konjunktúratermékével állunk szemben, saját bevallása szerint ugyanis könyvét – az elmúlt harminc év munkája mellett⁴ – „az emlékezés hozta létre”. Deák Istvánt egy néhai barát, nővére vőlegénye, az 1944 karácsonyán ellenállóként lelőtt Stollár Béla tragédiája készítette arra, hogy elgondolkozzon a nagy egzisztencialista kérdésen, amelyet még Albert Camus és Jean-Paul Sartre sem fogalmaztak meg olyan pontosan, mint József Attila a maga Két hexameterében: „Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis! / Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.” Ennek megfelelően az „együttműködés”, „ellenállás” és „megtorlás” hívószavakra felfűzött, összefoglaló monográfiában a hadműveletek helyett a világháború alatti hétköznapiak határhelyzetei foglalkoztatják, és közben szinte észrevétlenül ismertet meg a világháború-kutatás legújabb eredményeivel – a legfrissebb felhasznált irodalom 2013-ban jelent meg, például James Mace Ward Tiso Szlovákiájával foglalkozó könyve⁵ –, új szempontokat kínálva egy-egy probléma vizsgálatához.

³ Magyarul: Jan T. GROSS: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Ford.: ANDOR Mihály. Új Mandátum, Budapest, 2004.

⁴ A pályáját a weimari Németország *Weltbühne*-körének feldolgozásával kezdő Deák két évtizeden át elsősorban a Habsburg Birodalom történetével foglalkozott – a magyar közönség is főleg erről az oldaláról ismerhette a 2000-es évekig –, aztán kezdett a második világháború felé fordulni, miután a *The New York Review of Books*ban és a *New Republic* folyóirat szerkesztőinek kérésére az 1980-as évektől rendszeresen közölt recenziókat a második világháború újabb irodalmáról. A Deák István recenzióit magyarul is közreadó esszékötet: DEÁK István: *Hitler Európája. Tanulmányok*. Ford.: MAGYARICS Tamás, MAJOR Anna. Új Mandátum, Budapest, 2003.

⁵ James Mace WARD: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Cornell University Press, Ithaca, 2013. Folyóiratunkban megjelent recenzió Waters könyvéről: Leslie M. WATERS: A szlovák nemzet pásztor: megérteni Tiso vallási, ideológiai és politikai életrajzát. *Múltunk*, 2014/2. 118–122.

Hasítsunk is bele villámháborús ékként a könyvbe: a legkülönbözőbb színvonalú és ideológiájú revizionista munkákkal szemben, mint A. J. P. Taylor *A második világháború okai* című 1961-es botránykönyve, vagy David Irving munkássága, az *Európa próbatétele* a második világháború kitörésének hagyományos értelmezését adja. Hitler tudatosan robbantotta ki azt, hogy gyarmatosítsa az alsóbbrendűnek tekintett és megvetett szlávok dúsan termő kelet-európai területét, és egyszersmind eltüntesse az ott élő rettegett és csodált zsidókat: „a zsidók kiirtása hadi cél volt, legalább olyan fontos cél, mint a háború megnyerése” (146). A „zsidókérdés” „megoldásának” intenciója azonban Deák szerint nem nyerte volna el „végső” formáját, ha nem támadják meg a Szovjetuniót: „Annak ugyanis, hogy a nácik a »zsidókérdés végső megoldása« mellett döntöttek, az volt a fő oka, hogy rövid idő alatt sok millió kelet-európai zsidó jutott a kezükre, s hogy képtelenek voltak gyorsan leszámolni a szovjet ellenséggel” – adja a holokauszt funkcionalista magyarázatát.⁶

A zsidók kiirtásában a németek teljes mértékben számíthattak a helyi lakosság támogatására – és máris szembe kell néznünk az „együttműködés” (kollaboráció) fogalmával. Deák István könyvének legfőbb és legkíméletlenebb állítása szerint

⁶ Deák a munkájában váltakozva használja a „holokauszt”, a „soá” és a „végső megoldás” kifejezéseket, talán éppen azért, mert egyiket sem érzi kielégítőnek, mindegyikkel szemben vannak fenntartásai. Az „egészen elégő áldozatot” jelentő „holokauszt” kifejezés azt sugallja, mintha a hatmillió zsidó halálának lett volna bármi célja, holott nem (legfeljebb egy zsidó nemzeti perspektívából azonosíthatjuk pozitív következményként Izrael állam megalakulását). A „katasztrófa” értelmű „soá” – mint Deák írja – „tragikus incidensé” alakítja a nácik tömeggyilkosságát, míg a legkérdésesebb nyilvánvalóan a „végső megoldás”, amely – ha csak az idézőjelek kényszerzubbonyába zárva – mégiscsak a náci korifeusok nézőpontját adaptálja. Deák István tehát egyfelől érzékeny a nyelvi szempontokra, ugyanakkor így is maradt a munkában a nézőpontok összezsúszásából adódó egy-egy probléma. Például nem tudjuk, hogy „a balti államok állították ki a Waffen-SS legderekből egységeit” (156.) kijelentésnél ki is beszél. Kinek a szempontjából voltak „derekak” ezek az egységek? És ha valóban a szerző – helyesebben az őt tolmácsoló fordító – teszi ezt a megállapítást, akkor nem inkább a „kitartót” kellett volna-e használni? A nézőpontok jelentőségéről a „nézőpont” fogalmát elemzési módszere kulcskategorijává tevő Borisz Uspenszkij munkája: Borisz USZPENSZKIJ: *A kompozíció poétikája. A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája*. Ford.: MOLNÁR István. Európa, Budapest, 1984.

ugyanis, „ha volt egy nagy, közös európai terv, az az etnikai tisztogatásé volt”⁷ (28.). Persze inkább keleten, mint nyugaton, de csak azért, mert ez az etnikai homogenizálás a nyugati államokban – például Franciaországban – már száz-százötven éve lezajlott a modern nemzetállam létrehozásakor. Deák István a hagyományosan „felfoghatatlannak” tekintett holokausztot tehát abban az értelemben megfosztja unikális jellegétől, hogy az „organikus nemzetállam” mint abszolút ideál megteremtési igényének logikus következményeként felfogott etnikai tisztogatások sorába illeszti, és például a zsidók deportálását – a relativizálás szándéka nélkül – összekapcsolja a kelet-európai németek háború utáni kitelepítésével (110–111., 198.). Az is közös volt mindkét bűnbakká tett népcsoport eltávolításában, hogy összekapcsolódott a társadalmi újraelosztással: a megnyerni kívánt társadalmi csoportok kormányzati szintű korrumpálásával a megszerzett javakból, bűnrészessé tétellel.⁸ Aligha volt aljasabb politika a világtörténelemben, és Deák

⁷ „Sok millió európai – többen Kelet-, mint Nyugat-Európában – egyetértett [...] abban, hogy meg kell szabadítani az országaikat az idegen elemektől, legyenek azok külföldi megszállók, bevándorlók, menekültek, vagy hazai kisebbségek. Különösen sok európai értett egyet még Nyugat-Európában is a náci tervével, ha a módszereivel nem is, hogy meg kell szabadítani a kontinenst a zsidóktól.” (28.)

⁸ Deák a következőképp modellezi, hogy a feljelentések túlnyomórészt nem ideológiai elkötelezettség miatt, hanem anyagi haszonszerzés céljából történtek, és egyben expresszíven érzékelteti Dél-, Közép- és Kelet-Európa különösen zavaros világháború alatti viszonyait: „Képzeljünk el Jugoszlávia északi részében egy magyar gazdálkodót, aki 1918-ig magyar állampolgár volt, majd jugoszláv állampolgár lett, aztán 1941-ben ismét magyar. Elképzelt gazdálkodónk már az első évben jelenti a magyar csendőröknek, hogy szerb szomszédja bűjtat egy gyanús kinézetű és valószínűleg fegyveres embert. Vajon a magyar gazda úgy cselekedett-e, mint magyar hazafihoz és törvénytisztelő állampolgárhoz illik? Vagy a feljelentésével elárulta a jugoszláv államot és a szerb nemzetet? A valóságban a magyar gazdálkodó minden valószínűség szerint azért jelentette fel a szomszédját, mert szerette volna megkaparintani a házát, a jószágát. 1941-ben a magyar katonák és csendőrök agyonlőtték volna a szerb szomszédot, 1945-ben a jugoszláv partizánok végeztek volna a magyar gazdálkodóval.” (79.) A „modell” érzékletes, azonban nem tudjuk, hogy deduktív vagy induktív úton jutott-e erre a következtetésre a szerző. A holokauszt mögött a „zsidó vagyon” elrablását és szétosztását sejtő koncepció klasszikusa: Götz ALY: *Hitler népállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Atlantisz, Budapest, 2012. A holokauszt efféle „ökonómiai” értelmezését a magyar törté-

István nem is titkolja lesújtó véleményét arról az „úri középosztályról”, amely 1944-ben a magyarországi holokauszt legfőbb nyertese volt. Mikor Deák ismerteti, hogy az újvidéki vérengzés főbűnösei ígéretük ellenére miként szöktek meg a számonkérés elől, nem állja meg, hogy hozzátegye, ennyit ért az „úri becsületszó”. Úgy gondolom, hogy a történész szükségszerűen ideologikus pozicionáltságának efféle felvállalása (amely sosem a semleges szemlélődőé⁹), és az, hogy a szerző ennek érzelmekkel telített kiszólásokkal hangot is ad, inkább az *Európa próbatétele* előnyére, mint hátrányára válik. A magam részéről egy „szenvédélyes szubjektumot” igazabbnak vélek egy – az egyébként elérhetetlen – „objektivitás” látszatát keltő elbeszélőnél.¹⁰

A hitleri Németországgal történő együttműködés lehetővé tette az egyes országoknak, hogy megvalósítsák „nemzeti” céljaikat: területgyarapodást, etnikai homogenizálást, előbb az állampolgári jogaiktól, majd az életüktől megfosztottak vagyonának elvételét. Magyarország esetében mind a hármat egyszerre, ami megmagyarázza, hogy a magyar elit miért tartott ki még a biztos vereség, a szovjet megszállás küszöbén is a németek mellett. A Magyarországot vezető politikai és katonai elit rövidlátására kiváló példa a Románia 1944. augusztusi kiugrását követő átmeneti zűrzavar. A délkeleti front összeomlása ugyanis jobban megrövidítette a második világháborút, mint a normandiai partraszállás (és ezzel egyben jeleztük is a nyugati és keleti front lényegesen eltérő súlyát), és „rombolóbban hatott

---

nelemre alkalmazó – sokat dicsért és sokat bírált – munka: UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Jelenkor, Pécs, 2012.

⁹ Vö. A „fiktív vagy valóságos elbeszélés” mindig feltételezi egy jogrend meglétét, melyért vagy amely ellenében az elbeszélés tipikus szereplői küzdenek. Ezért minden történeti munka akarva-akaratlanul egy ideológiai komponenssel rendelkezik: Hayden WHITE: *Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje*. Ford. KISANTAL Tamás, SZEBERÉNYI Gábor. In: *Történetelmélet II*. Szerk.: GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás, Osiris, Budapest, 2006. 881.

¹⁰ Lásd Popper javaslatát, aki szerint csak pozíciónk nyílt felvállalásával tudjuk leginkább elkerülni, hogy kritikátlanul egy nem tudatosított nézőpontot alkalmazzunk: Karl Raimund POPPER: *A történetírás és a történelem értelme*. Ford. DARAI Lajos Mihály. In: *Történetelmélet I*. Szerk.: GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás, Osiris, Budapest, 2006. 746.

Németországra, mint a sztálingrádi vereség" (107.). Deák István szerint ekkor lett volna esély Magyarország kilépésére is, de ahelyett, hogy a németek ellen fordultak volna, a magyar erők inkább a területi revíziót választották, és támadást indítottak Erdély déli része ellen (ahova napokkal később úgyszólván megérkezett a Vörös Hadsereg, és ennek következményeivel maguk a döntéshozók is teljes mértékben tisztában voltak). Egy, a legvégsőkig kiélezett helyzetben a magyar vezetők inkább az újabb területszerzést választották, és első intézkedéseik egyikeként kötelezővé tették a sárga csillag viselését. „A magyarok, amikor nem követték a román példát, elveszítették az utolsó lehetőséget arra, hogy elkerüljék hazájuk csaknem teljes pusztulását” (108.) – írja Deák erről a tragikomikus végjátékról.

„Biztosan volt egy pont, amikor dönthettünk volna máshogy is” – filozofálnak hurokkal a nyakukban Tom Stoppard drámájának, a *Rosencrantz és Guildenstern halottnak* a sodródó „hősei”, és az *Európa próbatétele* végigvezet a döntési helyzetek sokaságán, amely nemcsak a magyar, hanem az európai történelem mélypontjához vezetett. Deák az első világháborút követő, teljesen elhibázott közép-európai „rendezést” teszi felelőssé azért, hogy Közép-Európa kölcsönösen féltékeny népei még csak meg sem próbálták egyesíteni erőiket a „náci fenyegetés” ellen (48.). Deák István nem tartózkodik attól, hogy feltegye a „mi lett volna, ha” kérdését, amelytől a történészek (szerintem hibásan) hagyományosan elhatárolják magukat. Eljátszik egy korai Hitler-ellenes összefogás lehetőségével, noha ez valóban „utópikus” elképzelésnek tűnik a felsorakoztatott „realista” ellenérvek tükrében, amelyekkel épp az összefogás elmaradását magyarázza Deák. Például a demokratikus berendezkedésben való hit elvesztése, a gazdasági világválságból leggyorsabban kilábaló „fasiszta” rendszerek iránti csodálat, vagyis hogy a leendő „áldozatok” maguk is elhitték „alsóbbrendűségüket”, amelyet ékesen bizonyít a franciák krónikus „önbizalomhiánya”. Ennek köszönhető, hogy 1939 szeptemberében a francia hadsereg nem támadta hátba az éppen Lengyelországban lekötött Németországot, holott a nyugati fronton számszerűen jelentős erőfölényben voltak. Ehelyett a Maginot-vonalban gubbasztot-

tak (ellentétben 1914 augusztusával, amikor a XVII-es tervnek megfelelően csak rohantak a végzetükbe), majd a német megszállás alatt a francia társadalom jelentékeny része kollaborált, amit a francia emlékezetpolitika az 1980-as évek elejéig igyekezett a kollektív tudatalattiba fojtani.¹¹

Deák István egyszerűen csak „erkölcsi és politikai csődnek” nevezi az európai vezetők és népeik magatartását a világháború előtti években és a konfliktus korai szakaszában. Ugyan a *public history*ban a Molotov–Ribbentrop-paktum felmutatása mellett alig jut hely más „alkuk” bírálatainak, Deák az erkölcsi mélypontnak Csehszlovákia demoralizáló hatású müncheni feláldozását tartja (49.). (Amellyel Európa minőségi hadiiparának tekintélyes részét is Németországnak ajándékozták.¹²) Ámbár Deák, az „áldozat mivoltot” ellenpontosandó, hozzáteszi – és az efféle közlések teszik revelatív munkává az *Európa próbatételét* –, hogy az 1939-ben létrehozott Cseh–Morva Protektorátusban nagyobbak voltak a világháborús élelmiszer-fejadagok, mint Németországban. Ráadásul a cseh férfiak sokkal nagyobb arányban maradtak életben, mert a szudétanémetekkel el-

¹¹ A Woody Allen feledhetetlen *Annie Hall*-jában viccesen megidézett 1969-es Ophüls-filmet, a *Sajnálat és bánatot* (a film címe következetlenül szerepel Deák könyvének magyar kiadásában) a Mitterrand-korszakig nem mutatták be francia állami televízióban. Az 1940 és 1944 közötti „elhallgatott kollaborációban” nemcsak a katolikus *antidreyfusard*-ok szellemi örökösei vettek részt, akik Franciaország minden bajáért a felvilágosodást okolták, hanem a kollaboráció valóságos nemzeti „lendületet” kapott Churchill 1940. júliusi döntésével, mely szerint az angol hadihajók semmisítsék meg az átadni nem akart francia flottát. Ezután Franciaországban újraéledt a nagy hagyományokra visszatekintő angolellenesség, és az egykori első világháborús hőst, Pétaint a „nemzet védelmezőjeként” kezdték ünnepelni. (73.) A méltatlan végre jutott egykori verduni hőst a második világháború után csak De Gaulle kegyelme mentette meg a halálos ítélettől (217.), miképp vele együtt háborús bűnösök egész sorának a megbüntetése maradt el a „nemzeti egység” érdekében. Különösen, ha elászi tettesekről volt szó. Ehhez lásd az 1953-as bordeaux-i perben hozott ítéletet, amelyet Deák az „igazság feláldozásaként” értékel: 184–185. A kollaboráció franciaországi emlékezetéről: K. HORVÁTH Zsolt: A titok politikája. Vichy a szaktudomány és a nemzedéki emlékezet között: Henry Rousso és Marcel Ophüls. In: Uő: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Kijárat, Budapest, 2015. 121–137.

¹² Vö. „A német megszállást követően a csehek által gyártott tankok, lövegverek és repülőgépek hat hosszú éven át nélkülözhetetlenek voltak a náci hadigépezet számára.” (50.)

lentétben őket nem sorozták be (50.). A cseh közigazgatás egy „mintaszerű csatlós államénak” megfelelően működött, bármiféle ideológiai azonosulás nélkül. A kooperációhoz elég volt az „utánam csak rosszabb jöhet” oly jól ismert önfelmentése: „Hácha nem volt náci, nem is rokonszenvezett a jobboldallal. Úgy érezte, hogy kötelessége a cseh nép szolgálata azokban a tragikus években. Ironikus módon éppen ez tette Háchat és kabinetje tagjait ideális kollaboránsokká: keményen dolgozó, megbízható, politikailag konzervatív szakemberek voltak, akik készen álltak teljesíteni a németek kéréseit, miközben megpróbálták védelmezni a rájuk bízott embereket.” (51.) Ez persze nem csehországi sajátosság volt: a náciak szinte minden megszállt országban a „régiburokratákra” tették az „új náciak” helyett (66.), utóbbiakat csak végszükség esetén juttatták hatalomhoz (ahogy az Magyarországon is történt az 1944. októberi Szálasi-puccsal).

Az 1938 és 1940 között egymást feladó és magukat megadó nyugat-, közép- és észak-európai országok sorával szembeállítható, pozitív kivételnek a legvégsőkig ellenálló lengyelek példáját tartja Deák. Bár hozzáteszi, hogy a németek nekik nem is adták meg az esélyt, hogy kollaboráljanak. Az ostromlott Leningrád után Varsó lehetett a „legszörnyűbb” hely Európában (119.): „A Főkörmányzóságban nem kértek fel senkit kollaborálásra, és azt nem is tűrték el. [...] Lengyel SS-katona egyszerűen nem létezett, és ezzel a lengyelek gyakorlatilag egyedül álltak Európában.” (56.) Rajtuk kívül ugyanis Európa szinte minden nemzetisége képviseltette magát az SS-tagok közt.¹³

¹³ Erre a völkisch nézőpontból vett – és valójában igen bizarr – „felhívásra” a háborús szükségletek miatt került sor: „Először az SS csak »északi« típusokat vagy »árjákat« volt hajlandó besorozni, bármit jelentsenek is ezek a kifejezések. Később azonban a háború szükségletei úgy hozták, hogy Heinrich Himmler a legkülönbözőbb nemzetiségekből és »fajokból« is felvett jelentkezőket az SS-be, beleértve szláv nyelven beszélőket és muszlimokat is. Léteztek ukrán, észt, lett, litván, bosnyák, muszlim, skandináv, holland, vallon és francia Waffen-SS hadosztályok, dandárok, »légiók« és zászlóaljok, a legtöbbjük történelmi neveket viselt. [...] Még az úgynevezett karaitákhoz tartozó, zsidó vallást gyakorló önkénteseket is fölvettek a Waffen-SS-be, miután néhány megkérdezett rabbi meggyőzte Himmlert, hogy a karaiták fajilag törökök, és nem szemiták.” (85.)

A lengyeleknél rosszabbul már csak a zsidók jártak, akik csak „a gyors és a lassú halál között választhattak”,¹⁴ és akiket olykor még a lengyelek is gyilkoltak, amint arra Jan T. Gross a már említett, lengyelországi emlékezetpolitikai viharhoz vezető munkájában rámutatott, rákérdezve a lengyelek „népek Krisztusa” önképének világháború alatti érvényességére.¹⁵

Deák István is újra és újra ellenpontozza azt a hagyományos elbeszélést, amely az európai országokat rosszakra, aktív „hódítókra” és jókra, passzív „megszálltakra” osztja (a semlegesek mellett). Rámutat arra, hogy a szövetségesek – mindenekelőtt Olaszország (76–77., 112.) – jellemzően több gondot okoztak Németországnak, mint a megszállt országok.¹⁶ Utóbbiak nyugtalanító konfliktusforrás helyett legtöbbször ideális kollaboránsként viselkedtek. A zsidó állampolgárai megmentése miatt idealizált Dánia 1941 novemberében még az antikomintern paktumba is belépett (63.). A semleges – de egy Németország uralta Európában nyilvánvalóan kereskedelmi függésbe kerülő – Svédország pedig talán minden más országnál nagyobb segítséget nyújtott azzal, hogy „ellátta a nácikat a Németország számára nélkülözhetetlen vasércel, acéllal, ágyúkkal és gépipari termékekkel” (57.). Ennél nagyobb haszna a náci Németországnak már csak a kommunista Szovjetunióból volt

¹⁴ „Európában egy nem zsidó választhatott a kollaborálás és az ellenállás, a passzivitás és a cselekvés között. Egy zsidó legfeljebb a gyors és a késleltetett halál között választhatott, a legtöbbjüknek pedig egyáltalán nem volt semmilyen választása.” (56.)

¹⁵ Vö. „A lengyelek, legalábbis a közelmúltig, szívesen ápolták az ártatlan és elszántan független nemzet képét, amelyet a két totalitárius szörnyeteg bűnös szándékkal megtámadott.” (157.) A lengyel „népi antiszemitizmusról”: 158–159., 164. Jan T. Gross munkájáról: BOLGÁR Dániel: Incidenstörténelem és mikrotörténelem. In: *Mikrotörténelem másodfokon*. Szerk.: PAPP Gábor, SZIJARTÓ M. István. L'Harmattan, Budapest, 2010. 49–81.

¹⁶ Deák elutasítja azt a nézetet, amely szerint Hitler „egymással acsarkodó” szövetségesei – köztük Magyarország – „bábok” lettek volna. Szabadon dönthettek arról, hogy teljesítik- vagy elutasítják-e a németek kéréseit: ugyanis „a legtöbb esetben Németország nem volt képes rájuk erőltetni az akaratát” (26., 95., 113–119.). Románia már a németek előtt, 1941-ben megszervezte a „saját, páratlan holokausztját”, 1942-ben Antonescu azonban már megtagadta, hogy átadja Németországnak a Romániában élő „maradék” zsidókat (117.).

– egészen addig, amíg meg nem támadta. Alighanem a világtörténelem legnagyobb tévedését követve el ezzel.

A fajirtó háború meghirdetésével a németek ugyanis nem kínálták fel azt a lehetőséget ellenségeiknek, hogy megadják magukat, márpedig egy tervbe képtelenség belekalkulálni, milyen erőket szabadíthat fel, ha valakiknek már nincs vesztenivalójuk. (Deák István ugyanebből a perspektívából veti fel a szövetséges hatalmak vezetői felelősségének kérdését a „pokol” elszabadításában. Azzal ugyanis, hogy 1943 januárjában egységesen rögzítették, feltétel nélküli megadást várnak Németországtól, elzárták a lehetőséget a tárgyalások elől, és az „utolsó töltényig” folytatott harcra kényszerítették a németeket. Talán ennek eredménye is, hogy a második világháború összes áldozatának négyötöde 1943 és 1945 között pusztult el [122.])

Deák állást foglal abban a kérdésben, hogy a hitleri Németország kíméletlenül ideologikus volta, a mindent átható fajelméleti eszme, ez a leggonoszabb fajta idealizmus mennyire negatívan befolyásolta a náci hadi gépezet erőinek sikerességét. Hitler ugyanis a „hősi időkről” szóló anekdotázásai során lelkesen hirdette (bár hozzá mint forráshoz azért fokozott szkepszissel kell viszonyulni), hogy egy felsőbbrendűségi tudattól fűtött nemzetiszocialista rohamosztagos több másikkal is felért a weimari korszak utcai összecsapásai során, és ezért is hitte a „Führer”, hogy Németország akár a sokszoros túlerő ellen is megnyerheti a világháborút. A fajelméleti idealizmus tehát egyfelől valóságos mentális amfetaminként hajthatta előre a német katonákat. Másfelől, ha nem a kirekesztő fajelmélet adja Németország ideológiai magját, ha engednek a fajelméleti rögeszméikből, és nem „gyarmatosítóként”, hanem „felszabadítóként” jelennek meg, akkor szövetségessé tehetnék volna a Szovjetunió belső elnyomott népeket a Baltikumtól Ukrajnáig. „A történészek egyetértenek abban, hogy a német megszállók észszerű viselkedése esetén sok millió szovjet állampolgár csatlakozott volna hozzájuk, és meg is nyerhették volna a háborút” (82.) – írja Deák. Bár értelmezése szerint, hogyha a németek feladták volna a keleti kolonizálási céljukat, akkor meg sem támadták volna a Szovjetuniót. A Barbarossa-hadművelet nem megelőző és megsemmisítő

csapás volt, hanem Hitler nyíltan megfogalmazott céljának, a *Lebensraum* megszerzésének eszköze. Ennek ellenére mégis közel egymillió szovjet állampolgárt tudtak maguk mellé állítani, és még amellet is lehetne érvelni, hogy több szovjet állampolgár csatlakozott a német megszállókhoz, mint amennyi francia jelentkezett 1944–1945-ben a németek elleni harcra.

A kérdést tehát ezúttal is kétféleképpen lehet látni – az „egyrészt-másrészt” jellegű, de a mellébeszélést mindig kerülő többszemponúság szintén Deák István történetírásának egyik nagy erénye. A németek valóban nem akartak létrehozni a helyi erőkből egy „nagy szovjetellenes hadsereget”, és még a felállított csapatokat sem engedték harcolni, mert Hitler tartott is tőlük, meg is vetette őket. Ám az elidegenítő fajelmélet ellenére is rengeteg helyi segítette a megszállókat, főleg a Szovjetunió által 1939–1940-ben megszállt területeken.

De a „revizionista” koncepció, mely szerint a „Nagy Honvédő Háború” helyett inkább a „polgárháború” kifejezés írja le az 1941 utáni eseményeket a németek oldalán harcoló szovjet állampolgárok nagy száma miatt, mégsem plauzibilis, mivel szovjetellenes „ideológiát” tételez fel az átállás mögött. Holott: „Sokan, valószínűleg a szovjet állampolgárok túlnyomó többsége azért állt be a németek szolgálatába, hogy elkerülje a hadifogolytáborokban rájuk váró halált vagy a tífuszt. Ezek az önkéntesek igyekeztek elkerülni, hogy orosz honfitársaik ellen harcoljanak, sőt sokan közülük visszatértek a szovjetek oldalára, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Németország elveszíti a háborút.” (85.)

A Szovjetunióban kibontakozó, minden addigi méretet meghaladó ellenálló mozgalomról írva karakteres – bár a nyugati, mindenekelőtt német történetírás ez irányú eredményeit hatáson népszerűsítő Ungváry Krisztiánnak köszönhetően a magyar olvasóknak nem ismeretlen¹⁷ – állítása Deák Istvánnak,

¹⁷ Lásd legújabban: UNGVÁRY Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Osiris, Budapest, 2015. És még Ungvárynak a könyv nyomán (újra) kibontakozott vitáját Krausz Tamással. Összefoglalom: CSUNDERLIK Péter: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Krausz Tamás és Ungváry Krisztián vitája, *Múltunk*, 2016/1. 234–252.

hogy azok az ellenállók, akiket általában „partizánokként” emlegetünk, és akiket a szovjet propaganda „antifasiszta honvédő hősökként” egységesen idealizált, valójában nemegyszer a németek népiirtásához hasonló etnikai tisztogatás részesei voltak (85.). A különböző partizáncsoportok nemegyszer egymással is vetélkedtek – etnikai alapon. A „véres övezet” zsidó lakossága egyszerre volt célpontja a náci megszállóknak és az ellenük harcoló, honvédő, de antiszemita partizáncsoportoknak – például ukrán nacionalistáknak, akik egyszerre harcoltak a németek és a szovjetek ellen (89.). A Bielski testvérek zsidó partizáncsoportja pedig egyaránt küzdhetett a németek, a velük kollaboráló lengyelek és ukránok, és a megszállók ellen fellépő, de antiszemita ellenállók ellen is (126.). Csoda-e, hogy Kelet-Lengyelország, Belorusszia és Ukrajna földje valóban vérben ázott? (Tegyük hozzá, hogy Deák Közép- és Délkelet-Európára is kiterjesztve használja a „véres övezet” Timothy Snyder által bevezetett fogalmát¹⁸ [155.])

A „keleti” – szovjetunióbeli és balkáni – ellenálláshoz persze úgy viszonyult arányaiban a „nyugati”, mint a sztálingrádi csatához Párizs felszabadítása. Deák szerint a nyugati ellenállási mozgalmak nagyobb hatást gyakoroltak a háború utáni „demokratikus fejleményekre”, mint magára a háborúra (189.). Némi malíciával állapítja meg, hogy Nyugat-Európában csak 1943-tól kezdett kibontakozni komolyabb ellenállás, amikor a sztálingrádi veresége után remény nyílt rá, hogy Németország elveszítheti a világháborút (121.). Az ellenállók társadalmi hátterét nehéz meghatározni, az illegális kommunistáktól a monarchista arisztokratákig a legkülönbözőbb csoportok képviselték magukat, akiket csak a náciellenesség kapcsolt össze, de céljaik teljesen ellentétesek lehettek: akarhattak „társadalmi forradalmat”, de a „régis világ” helyreállítását is. A zsidómentés csak másodlagos volt számukra (142.). Eszközeik és sikerességük is változatos volt. A hatékonyságban olyan „apróságok” is szerepet játszhattak, mint hogy az egyes országok személyi igazolványait mennyire nehéz volt hamisítani (137.).

¹⁸ Vö. Timothy SNYDER: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* Ford.: SZÁNTÓ Judit. Park, Budapest, 2012.

Mivel az ellenálló csoportok a merényletektől sem riadtak vissza, amelyekkel minden esetben kockáztatták a civil lakosság ellen irányuló német megtorlást, komoly erkölcsi dilemmákat vet föl, hogy miként ítéljük meg a megszálltak szempontjából „szabadságharcosok”, a megszállók nézőpontjából „terroristák” tevékenységét. Rögzítsük, hogy a német propaganda már egykorúan is hamisan használta a merénylőkre a „terrorista” kifejezést, hiszen célpontjaik nem civilek voltak. Viszont a merényletek következményei valóban a civileket érintették – csak éppen nem az ellenségét, hanem saját civiljeiket.

Erre remek példa a jellemzően hőstörténetként elbeszélte Heydrich-merénylet. A Cseh–Morva Protektorátus kormányzóját Nagy-Britanniából küldött kommandósok gyilkolták meg, a cseh emigráns kormány nyakig benne volt az akcióban, amely sikeresnek volt mondható. Ugyanakkor a németek válaszul kiirtották Lidice lakóit, vagyis a kommandósok Heydrich hősi meggyilkolásával kisebb poklot szabadítottak saját hazájukra (ami, ellentétben a kormányzó meggyilkolásával, „egy nagy adag jóindulattal” még jogszerű is volt a nemzetközi egyezmények szerint) – és a németek bosszúja még súlyosabb is lehetett volna (151.). De említhetjük az 1944 márciusában a Via Rasellánál egy német rendőrszázad tagjait felrobbantó, Rómát forradalmasítani akaró olasz kommunista ellenállók esetét. Az ő tettükre válaszként minden német áldozatért cserébe tíz olasz életét ragadták el (182.). Ilyenkor tényleg fölmerül, hogy egy ellenállóra hősként tekintünk-e – a Via Rassa-i merénylők közül ketten utóbb még parlamenti képviselők is lettek –, vagy lényegében gyilkosként, aki a saját közösségét kockáztatta a sokszor értelmetlen ellenállással. Deák István nem kerüli meg a kérdést, és ezúttal is különböző szempontokat vesz sorra, a konkrét egyén nézőpontjától a nemzetet át az „emberiség” egészen absztrakt szempontjáig. Például mind a csehországi, mind az olaszországi merénylők lelketlennek tűnhetnek, ha azt vesszük, tudták, ártatlanokat sújtó megtorlást kockáztatnak. De ha a „nemzeti érdek” szempontjából tekintünk a merényletekre, azt állapíthatjuk meg, hogy a Heydrich-gyilkosság hozzájárult a londoni csehszlovák emigráns kormány legitimációjához, a

Via Rasella-i akciót követő megtorlások pedig erősítették annak esélyét, hogy az olasz népet sikerüljön a „fasiszták áldozataként” beállítani.

Az említett merényleteknél már csak a háború utáni megtorlás megítélése felemásabb. Persze lehetetlen is lett volna teljesen kitakarítani a náci bűnök Augiász-istállóját, de Deák István sem tud elmenni amellett, hogy gyalázatosabbnál gyalázatosabb dolgok történtek – és most szándékosan használom az értelmén túlmutató „dolog” kifejezést – az egykori náci bűnösök felelősségre vonása során. Az *Európa próbatétele* országonként végigtekint a háború utáni megtorlási kísérleteken, és nem feltétlenül kényeztető masszázs ez az ember igazságérzetének. Elég csak a paradigmaticus példára, Nyugat-Németországra gondolni. Ugyan a nürnbergi perben a világ ítélőszéke elé ültették a náci felső vezetést, de megkérdőjelezhető ítéletek sorát hozták. Például Julius Streichert, a *Der Stürmer* című náci élc-lap szerkesztőjét is kivégezték, ami kifejezetten súlyos büntetés ahhoz képest, hogy Karl Dönitz tengernagy, és Hitler utóda a birodalmi elnök székében csak tíz évet kapott, mivel a háború végén megsemmisítés helyett átadta a német tengeralattjáróflottát a nyugati szövetségeseknek, továbbá, hogy maga Nimitz admirális járt közben az érdekében, amint azt Telford Taylor elmesélte. Ám ha Nürnbergben túlra tekintünk, akkor egészében azt láthatjuk, hogy a német közélet vezető szereplőinek nagy részével szemben gyakorlatilag semmilyen retorziót nem alkalmaztak, a legtöbben mentesültek a komolyabb elszámoltatás alól. Hadd utaljak csak arra, hogy míg Magyarországon több miniszterelnököt is kivégeztek, addig nagyon rövid börtönbüntetését letöltve Edmund Veessenmayer „sikeres üzletember” lett az NSZK-ban (211.), és a civil életben kamatoztathatta a Magyarországon 1944. március 19. után Hitler teljhatalmú megbízottjaként megmutatott menedzseri képességeit. A nyugatnémet elszámoltatás elmaradása persze szorosan összefüggött a kezdődő hidegháborúval, amelyben az NSZK az „értékes szövetséges” ígéretét hordozta az atlanti hatalmak számára, és az is lett (203.). Tehát ha úgy vesszük, akkor a nyugatnémet „gazdasági csodát”, amely az Európai Unió elődjének, a

Közös Piacnak a motorja lett, olyan egykori náciik indították be és működtették, akiket háborús bűnökért felelősségre lehetett volna vonni. A mai Európai Unió eszerint az egykori náci felelősök elengedésén, a náci bűnök feletti szemhuntyáson alapul. Erkölcsileg problematikus volt az egykori adenaueri alku,¹⁹ de nem mondhatjuk, hogy nem igazolta a történelem azokat, „akik megálmodták az új, egyesült és jobb Európát” (237.) – hogy az *Európa próbatétele* utolsó sorával zárjam ismertetésemet.

A legmelegebben ajánlható mindenkinek az amerikai magyar, bölcs és fiatalos *történészdoyen* olvasmányos, tanulságos és igazán derék könyve, amelynek fedezetét nem is a benne felsorakoztatott hivatkozások, hanem Deák István egyénisége jelenti. Mert ahogy Cicero megfogalmazta, egy történelmi munka ugyanis elemezhető egy bírósági tárgyaláson elhangzott szónoiki beszédként,²⁰ márpedig ezúttal a történész egyszerre játszotta el az ügyész, az ügyvéd és a bíró szerepét is: a szónok legfőbb bizonyítóereje a jelleme.

Csunderlik Péter

¹⁹ „Adenauer, Adenauer, mutasd csak a kezed, / Harminc ezüstért eladod népedet” – írta Bertolt Brecht, csak hát ő még problematikusabb alkukat kötött meg, az NDK-ban. Lásd Paul JOHNSON: *Értelmiségiek*. Ford.: ELEKES Dóra és mások. Európa, Budapest, 2001. 311.

²⁰ Az eljáráshoz lásd BARÁTH Katalin: „Nemegyszer szuggesztív erejű.” Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk.: PAKSA Rudolf. Argumentum, Budapest, 2007. 167–185.